

Documentary study of the development of trade relations between Iran and India in the second Pahlavi era (1320-1357H.)

Maryam Shipari ¹ Noushin Barahui ²

1.(Corresponding Author) Assistant Professor .Department of History, Faculty of Literature and Human Sciences University of Sistan and Baluchistan. Iran Email: maryamsheipari@lihu.usb.ac.ir

2.Master's student of the Department of History, University of Sistan and Baluchistan. Iran.E mail: nooshin.barahooie@yahoo.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 7Octo2021

Received in revised form: 9Janu 2022

Accepted: 24Febr2022

Publishedonline:5May 2022

Keywords:

Iran,
India,
trade,
second Pahlavi,
document.

Trade relations between the countries of the world always originate from the development of political relations. Trade relations between Iran and India in the Pahlavi period were no exception. At the beginning of the second Pahlavi regime, several issues such as the occupation of Iran, the independence of India and then Pakistan's separation affected trade between the two countries. But Iran and India were under the conditions of the Cold War and the political biases that existed. They tried to maintain their relations by developing economic relations between them. This is evident in the trade process between the two countries. Because in the thirties, most exchanges are based on food and traditional goods. But in the ۱۹۴۰s, attention was paid to the expansion of trade between merchants and traders, Establish facilities for industrial and commercial training courses. The development of banking cooperation as well as private investments is being pursued. Fifties with a change in India's attitude towards the West. And Efforts to develop trade with Europe Establishment of trade and commerce agencies with Iran is considered. And a sign of growing trade relations between the two countries in long-term trade agreements. The meeting of the leaders of Iran and India becomes more visible. This research is based on the documents of economic relations between Iran and India. The question is what was the trend of trade relations between Iran and India in the Pahlavi era? Descriptively and analytically to study the route of trade in goods and industry between Iran and India

Cite this article: Shipari, Maryam & Barahui, Noushin (2022). Documentary study of the development of trade relations between Iran and India in the second Pahlavi era. Journal of Historical Researches of Iran and Islam, vol 16No30, Pages 321-341.

DOI: 10.22111/JHR.2021.39747.3234

© The Author(s).Maryam Shipari &, Noushin Barahui

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

DOI: 10.22111/JHR.2021.39747.3234

بررسی اسنادی توسعه روابط تجاری ایران و هندوستان در عصر پهلوی دوم

(۱۳۲۰-۱۳۵۷ ش / ۱۹۴۱-۱۹۷۹ م)

مریم شیبری^۱ نوشین برآهویی^۲

۱. استادیار گروه تاریخ دانشکده علوم انسانی دانشگاه سیستان و بلوچستان، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: maryamsheipari@lihu.usb.ac.ir

۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد گروه تاریخ دانشگاه سیستان و بلوچستان. ایران. رایانامه: nooshin.barahoie@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

روابط تجاری میان کشورهای جهان همیشه از توسعه روابط سیاسی سرچشمه می‌گیرد. روابط تجاری میان ایران و هندوستان در دوره محمدرضا پهلوی از این مهم مستثنی نبوده است. در آغاز حکومت پهلوی دوم مسائل متعددی مانند اشغال ایران، استقلال هند و بعد هم جدایی پاکستان بر مبادلات تجاری میان دو کشور تأثیر گذاشت. اما ایران و هند تحت شرایط جنگ سرد و سوگیری‌های سیاسی که وجود داشت سعی در حفظ روابط خود با توسعه روابط اقتصادی فی‌مابین داشتند. این مساله در روند تجاری میان دو کشور تجلی یافت. چنانکه در دهه سی شمسی مبادلات بیشتر بر اساس کالاهای خوراکی و سنتی صورت گرفت. اما در دهه چهل شمسی توجه به گسترش رفت و آمد تجار و بازرگانان، ایجاد تسهیلاتی برای دوره‌های آموزشی صنعتی و تجاری، توسعه همکاری‌های بانکی و همچنین سرمایه‌گذاری‌های خصوصی دنبال شد. دهه پنجاه شمسی با تغییر نگرش هند نسبت به غرب و تلاش برای توسعه تجارت با اروپا ایجاد آژانس‌های تجاری و بازرگانی با ایران به‌عنوان یکی از گذرگاه‌های اصلی مسیرهای تجاری هند و اروپا مورد نظر قرار گرفت و نشانه‌ی رشد روابط تجاری میان دو کشور در قرار دادهای بلند مدت بازرگانی و ملاقات سران ایران و هند نمود بیشتری یافت. این تحقیق بر اساس اسناد روابط اقتصادی میان ایران و هندوستان با طرح این سؤال که روند روابط تجاری میان ایران و هندوستان در عصر پهلوی چگونه بوده‌است؟ به‌صورت توصیفی و تحلیلی به بررسی مسیر تجارت کالا و صنعت میان ایران و هندوستان در عصر پهلوی دوم براساس زمان پرداخته‌است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۷/۱۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۱۰/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۲/۱۵

واژه‌های کلیدی:

ایران،
هند،
تجارت،
پهلوی دوم،
اسناد.

استناد: شیبری، مریم و برآهویی؛ نوشین، (۱۴۰۱). بررسی اسنادی توسعه روابط تجاری ایران و هندوستان در عصر پهلوی دوم (۱۳۲۰-۱۳۵۷ ش / ۱۹۴۱-۱۹۷۹ م) مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، بهار و تابستان ۱۴۰۱، دوره ۱۶، شماره ۳۰، ص ۳۲۱-۳۴۱.

DOI: 10.22111/JHR.2021.39747.3234

مقدمه

براساس منابع تاریخی از دیرباز میان ایران و هندوستان مبادلات و مراودات تجاری وجود داشته است. گاهی ناشی از موقعیت جغرافیایی ایران به‌عنوان یکی از مهم‌ترین راه‌های مواصلاتی تجاری جهان جهت ترانزیت و گاهی نیز این مبادلات برای مصارف داخلی بوده است. در دوره‌های گذشته عمده روابط تجاری به‌صورت خصوصی و خاندانی بوده و تجارت خانه‌های شخصی که از بوشهر و شیراز تا کرمانشاه و تبریز گسترش داشتند در بیشتر موارد بر اساس کالاهای خوراکی میان دو کشور روابط تجاری مستمری را برقرار می‌کردند. پس از تشکیل حکومت پهلوی این روابط شکل دیگری به خود گرفت و کالاهایی که به‌طور عمده جزو کالاهای اساسی به‌حساب می‌آمدند به‌ویژه در سال‌های پایانی حکومت رضاشاه میان دو کشور، با نظارت بیشتر حکومت رد و بدل می‌شد.

در حقیقت متکی بر اطلاعات موجود با آغاز حکومت پهلوی روابط تجاری ایران سمت و سوی دولتی به خود گرفت. از جمله کالاهای این دوره می‌توان به قند و شکر، چای و پارچه اشاره کرد. جمال‌زاده مال‌التجاره‌های وارده از هند در سال‌های اول قرن بیستم را شامل "کله‌قند، شمش طلا و نقره، چای، پنبه، مس، اسباب آهنی، خرازی و آرد گندم" ذکر می‌کند (جمال‌زاده، ۱۳۸۴، ص ۱۴) باید در نظر داشت که این کالاها به‌طور عمده انگلیسی بودند که از طریق هندوستان مستعمره انگلستان به ایران وارد می‌شدند. ایران نیز معمولاً کالای خام مانند پوست و پشم، میوه تر و خشک (خرما، بادام، پسته، فندق، پرتغال و لیمو) به هندوستان می‌فرستاد. (جمال‌زاده، ۱۳۸۴، ۱۹) با گذشت زمان کالاهای رد و بدل شده میان ایران و هندوستان تغییر یافت و تنوع بیشتری را به‌ویژه در منسوجات شامل شد. به‌عنوان مثال در آستانه جنگ دوم جهانی در سال ۱۹۴۱ م. / ۱۳۲۰ ش. پارچه‌های وارداتی به ایران شامل طرح‌های بیشتری شد، شرکت سهامی حریر ایران مسئول خرید و فروش این اجناس بود. جدول زیر این تنوع را نشان می‌دهد.

جدول یک: انواع پارچه‌های وارد شده به ایران از طریق هندوستان

کرب دوشی ساده	ساتن گلدار دو پارچه	تفالین گلدار	ساتن ساده	لنژی
ساتن راه‌راه	ژورژت	کلوکیه	کاتله گلدار	رویال ساده
ساویز ساتن گلدار	توال پیراهنی	ابریشم	کرواتی	شال گردن
وال	پکن	پیراهنی	تافته	ساحن

برگرفته از (ساکما، ۰۱۳۲۲۲ / ۲۴۰، ۰۰۳۱ - ۰۰۳۳)

دانسته است که صادرات منسوجات از ایران از قرن نوزدهم میلادی به بعد به سبب رقابت با کالاهای اروپایی از بین رفته بود به طوری که واردات منسوجات از دهه ۱۸۵۰ م. دو سوم کل واردات ایران را شامل می‌شد و پیش از جنگ‌های جهانی این مساله روندی صعودی یافته بود. (عیسوی، ۱۳۶۸: ۴۸) همچنین هنر پارچه بافی هند نیز در طی دوران تسلط انگلستان بر این کشور از بین رفته و هند نیز وارد کننده منسوجات انگلیسی بود. با گسترش جنگ جهانی دوم تجارت بین هند و ایران زیر نظر انگلستان صورت می‌گرفت و شرایط مساعدی نداشت. مقدار واردات از هند کاهش پیدا کرد. زیرا به دلیل جنگ راه‌ها امنیت کافی برای ورود و خروج کالاها نداشتند، از طرف دیگر مأموران ناظر گمرکات هند دست به دزدی از کالاهای صادراتی می‌زدند. (ساکما، ۰۲۵۷۶۳ / ۳۱۰، ۰۰۶۲) آشفتگی سیاسی و اقتصادی بعد از جنگ با مساله استقلال هند دو چندان شد. این کشور در سال ۱۳۲۶ ش. / ۱۹۴۷ م. استقلال خود را به دست آورد. این استقلال بر روی تجارت تأثیر مهمی داشت. (کی کیم، ۱۳۷۲: ۳۹۱-۳۹۸) از سوی دیگر باید در نظر داشت که ایران نیز به اشغال متفقین درآمد و تا خروج آن‌ها از کشور تجارت در ایران نیز کند و در اختیار دول اشغال‌گر بود. (الهی، ۱۳۶۹، ۱۳۶) بنابراین اخبار دقیقی از تجارت با هند در این زمان وجود ندارد تا اینکه اشغال ایران تمام شد و حکومت پهلوی دوم در مرداد ۱۳۲۶ ش. / اوت ۱۹۴۷ م. استقلال هند را به رسمیت شناخت. برای بهبود رابطه بین دو کشور ایران به هند سفیر اعزام کرد. (علی بابایی، ۱۳۷۵: ۶۶۴) قابل ذکر است که ایران در سال‌های گذشته در هند دفتر کنسولگری ایجاد کرده بود. بعد از استقلال هند دفتر

سرکنسولگری به سفارت ایران تبدیل و علی معتمدی به‌عنوان اولین سفیر کبیر ایران انتخاب شد. (علی بابایی، ۱۳۷۵: ۶۶۳)

آسیب دیگری که در همان سال‌های اول حکومت پهلوی دوم به روابط تجاری ایران و هند وارد شد، تأسیس کشور پاکستان در سال ۱۳۲۶ ش. / ۱۹۴۷ م. بود که فعالیت‌های اقتصادی از راه زمینی به‌وسیله راه‌آهن از افغانستان به سمت هند می‌رفت به یک‌باره دچار اختلال کرد. جنگ بین هند و پاکستان باعث ناامنی راه‌ها شد. این موضوع باعث شد که دیگر از راه زمینی کالایی بین ایران و هند جابه‌جا نشود. از طرف دیگر پاکستان هم مخالف آن بود که کالاها از طریق آن کشور به هند وارد شود و بازرگانان هندی که در زاهدان مقیم بودند، آنجا را ترک کردند و به کشور خود بازگشتند. تعدادی از گمرکات ایران هم به دلیل این مشکلات ابتدا به‌صورت راکد و بعد به‌مرور زمان به دلیل استفاده نکردن از آن‌ها تعطیل شدند. (شیبیری، ۱۳۹۹: ۷۷) جدایی هند از پاکستان باعث خسارت زیادی در زمینه اقتصادی به هند شد. (اسپیر، ۱۳۸۷: ۳۳۰ و ۳۴۷) این کشور برای بهبود اوضاع بحرانی اقتصاد خود اقدام به بستن عهدنامه و موافقت‌نامه با سایر کشورها کرد. هند سعی می‌کرد در نمایشگاه‌های بین‌المللی که هر ساله در زمینه اقتصاد و تجارت در کشورهای مختلف برگزار می‌شد و بعد از جنگ جهانی دوم بسیار رواج یافته بود، شرکت کند یا خود برگزارکننده این نوع نمایشگاه‌ها بود تا مصنوعات خود را تبلیغ کند. (حکمت ۱۳۳۷: ۴۸۷) در این ارتباط باید در نظر داشت که جبهه بندی سیاسی که پس از جنگ جهانی دوم تحت عنوان جنگ سرد (۱) پیش آورد موضوع دیگری بود که تأثیر منفی بر روابط تجاری ایران و هند وارد کرد. (۲) در چنین فضای سیاسی این مقاله به تحلیل روند مبادلات بازرگانی میان ایران و هند بر اساس قراردادهای تجاری میان دو کشور در عصر پهلوی دوم پرداخته‌است.

روابط تجاری و اقتصادی ایران و هند در دهه ۱۹۵۰ م / ۱۳۳۰ ش

در سال ۱۹۵۰ م. / ۱۳۳۰ ش. بین ایران و هند قرارداد دوستی امضا شد که به‌موجب آن قرار شد کنسولگری در خاک یک‌دیگر تأسیس کنند و قراردادهای در زمینه‌های بازرگانی، گمرکی، کشتیرانی و هواپیمایی منعقد شود. با مطرح شدن این موضوع در سال ۱۹۵۴ م. / ۱۳۳۳ ش. اولین قرارداد

بازرگانی بین ایران و هند بسته شد. (علی بابایی، ۱۳۷۵ : ۶۴۴) این موافقت‌نامه هفت ماده داشت و امکان توسعه اقتصادی براساس منافع دوکشور را مطرح می‌کرد، ایجاد تسهیلات لازم برای صدور و ورود کالا، صدور پروانه صادرات و واردات براساس قوانین ارزی هر کشور، بررسی پیشنهادات توسعه بازرگانی که از طرف دولت‌ها باشد (سرمایه‌گذاری دولتی)، ایجاد تسهیلات برای نمایشگاه دائمی و ماده هفتم که بیان می‌داشت این موافقت‌نامه یکسال اعتبار دارد. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵ ، ۰۲۰۵) در این زمان کالاهای صادراتی ایران به هند شامل: خشکبار، خرما، انواع میوه، میوه‌های تازه، آنقوزه، نباتات برای استفاده دارویی، عطر سازی، خاک سرخ، گوگرد، پنبه و مصارف آن بود. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵ ، ۰۲۰۸) کالاهای وارداتی از هند به ایران اما تنوع بیشتری داشت و اساساً شامل کالاهای نیمه صنعتی بود هر چند کالاهای سنتی را نیز در بر می‌گرفت. منسوجات: پنبه‌ای، ابریشم مصنوعی، الیاف مصنوعی، کفنی و گونی، مواد غذایی: چای، قهوه، شکر هندی، بادام هندی، انواع شیرینی، ادویه و محصولات غذایی؛ محصولات کشاورزی: روغن‌های هیدروژنه، دانه، سبزیجات برای مصارف صنعتی، محصولات شیمیایی: مواد شیمیایی، محصولات دارویی، سرم و واکسن، وسایل مهندسی: موتورهای دیزل، موتورهای برقی، ماشین دوخت، تیغ صورت تراشی و ماشین آلات نساجی، لوازم الکترونیکی: باد بزن برقی، باتری، چراغ دستی برقی، کابل و سیم، لوازم ساختمانی و منزل: سیمان، انواع کاشی، گاو صندوق، فانوس دستی و درب‌های آهنی می‌شود. لیست کالاهای وارداتی از هند به ایران در اسناد مفصل‌تر و به‌صورت جداگانه اشاره شده‌است. در این پژوهش تنها به‌صورت اختصار اشاره شد. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵ ، ۰۲۰۷ - ۰۲۰۶) در سال ۱۳۳۶ ش. / ۱۹۵۷ م. دولت هند برای افتتاح اولین راکتور اتمی هند از نماینده ایران آقای غلامعلی بازرگان دعوت به بازدید کرد این دعوت اولین حضور نمایندگان بازرگانی ایران در نمایشگاه‌های هند است. (اداره اطلاعات‌هند، ۱۳۳۶: ۶۹) مساله ای که در سال‌های بعد گسترش یافت. باید توجه داشت که در همین سال دولت ایران تکلیف مرزهای دو کشور ایران و پاکستان را تعیین کرد مساله ای که به‌طور غیر مستقیم بر روابط ایران و هند تأثیر داشت و به توسعه تجارت ایران با هند کمک کرد. (شپیری، ۱۳۹۷: ۸) اگر به لیست دقت بیشتری شود معلوم می‌شود به‌مرور زمان در دهه بیست شمس / چهل میلادی نیازهای دولت ایران برای

واردات کالا تغییر کرده و از کالاهای سنتی مانند چای، قند و شکر و پارچه پنبه‌ای به سوی کالاهای کشاورزی، صنعتی و پزشکی رفته‌است. این امر نشان‌دهنده توسعه ایران در این دوره زمانی مورد نظر است که به سوی صنعتی شدن گام برمی‌دارد و از سوی دیگر هندوستان نیز با خروج انگلستان تنوع بسیار زیادی در کالاهای صادراتی خود پیدا کرده‌است. هند در این زمان به سرعت صنایع غذایی خود را بهبود بخشیده بود. (و. باومن، کلارک، ۱۳۶۹: ۲۶) از دیگر موارد مهم دهه سی توسعه تجارت دولتی میان ایران و هند است که کمتر از تجارت خانه‌های خصوصی یاد شده و بیشتر تجارت حکومتی مورد نظر بوده و نمایندگان دولت‌ها نقش اصلی را بازی می‌کردند.

روابط تجاری و اقتصادی ایران هند در دهه ۱۹۶۰ م / ۱۳۴۰ ش

در اوایل دهه چهل شمسی / شصت میلادی اوضاع داخلی ایران نابسامان بود. شاه ایران برنامه اصلاحات ارضی داشت که در دوران نخست وزیری علی امینی آن را دنبال می‌کرد برنامه اصلاحات مورد مخالفت زمین‌داران و روحانیان قرار گرفت. (فوران، ۱۳۹۴: ۴۶۲) اما شاه سعی کرد روابط تجاری و اقتصادی خود را توسعه دهد چنان که در تاریخ ۲۱ اسفند ۱۳۴۲ ش. / ۱۱ مارس ۱۹۶۴ م. بین ایران و هند موافقت نامه بازرگانی دیگری امضا شد. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۰۰۲۴۵، ۲۰۰۰) در مورد این قرارداد باید در نظر داشت که ایران اندکی قبل از آن در بهمن ماه با شوروی در زمینه ذوب آهن جلسه مشترکی را برگزار کرده بود و مجلس شورای ملی هم آن را تصویب کرده بود. (مروارید، ۱۳۷۷: ۳: ۳۳۲) که بی‌تردید در بستن قرارداد با هند بی‌تأثیر نبود. در قرارداد با هندوستان آمده بود که: «دولت هندوستان تسهیلات لازم را نسبت واردات خشکبار خرما، آنقوزه، خاک سرخ، کتیرا، نباتات طبی که مورد علاقه ایران می‌باشد به میزان ده میلیون روپیه در اثنای سال اول قرارداد و با در نظر گرفتن تقسیم بندی‌های ذیل که از طرف دولت ایران یادآوری گردیده برقرار خواهد شد. خشکبار: ۷ میلیون روپیه، خرما: ۱/۵ میلیون روپیه، آنقوزه: ۱ میلیون روپیه، خاک سرخ، کتیرا و نباتات طبی: ۵۰۰ هزار روپیه که جمعاً ده میلیون روپیه می‌شود. از سوی دیگر دولت ایران نیز متعهد شده بود که «تسهیلات لازم در مورد واردات چای، کالاهای صنعتی، دارویی و سایر کالاهایی که صدور آن‌ها از هندوستان میسر است به میزان شش برابر واردات از هندوستان به ایران معمول خواهد داشت» زمان

موافقت نامه از تاریخ دوازده ماه از تاریخ ۱۱ مارس ۱۹۶۴ م. تا ۱۱ مارس ۱۹۶۵ م. بود. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۲۰۰)

این قرار داد ضمیمه‌ای داشت که در ماده نهم آن تأکید می‌شد «در امور بازرگانی رعایت قوانین برای ایران و هند نباید سخت‌تر یا مشکل‌تر از کشورهای سوم در خاک ایران یا هند باشد» (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۲۰۲ - ۰۲۰۳) که نشان از تلاش هر دو دولت برای جلوگیری از سوگیری‌های سیاسی بر روابط تجاری داشت.

در سال ۱۳۴۶ ش. / ۱۹۶۷ م. در گفتگویی که بین کشور ایران و جمهوری هند صورت گرفت. موافقت نامه‌ی بازرگانی که در سال‌های قبل بین دو دولت امضا شده بود به مدت سه سال تمدید شد. در این قرارداد مثل قراردادهای قبلی تأکید بر حفظ منافع کشورها، ایجاد مزایا و تسهیلات برای گسترش تجارت بین دو کشور و هم‌چنین برنامه‌هایی برای افزایش توسعه صنعتی و اقتصادی کشورها مطرح شده بود. موارد ذکر شده در سند مفصل‌تر بوده و در این بخش به اهم آن‌ها اشاره شد (ساکما، ۰۹۳۱۹۲ / ۲۴۰، ۰۰۰۶ - ۰۰۰۸) سال ۱۹۶۹ م. / ۱۳۴۸ ش. سالی پرکار در عرصه روابط تجاری ایران با هند بود چندین بار جلسه‌های کمیسیون مشترک بین ایران و هند صورت گرفت که هدف این جلسه‌ها همکاری بین دو کشور در زمینه‌ی اقتصادی، بازرگانی و فنی بود. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۱۲۲) قبل از آغاز اولین اجلاس کمیسیون مشترک بین ایران و هند در بهمن ماه ۱۳۴۷ ش. / ژانویه ۱۹۶۹ م. جلسه‌ای بین کارشناسان دو کشور برای همکاری بهتر در این زمینه تشکیل شد و نکات مهم جلسه توسط اعضای حاضر یادداشت برداری شد این یادداشت‌ها به نمایندگان دو کشور یعنی آقای محمد یگانه معاون وزرات اقتصاد و آقای ک. ب. لال دبیر وزارت بازرگانی خارجی و تدارکات داده شد تا با بررسی یادداشت‌ها؛ صحبت‌های دو طرف، موضوعات مطرح شده و به توافق رسیده بین دو نماینده ضمیمه اولین اجلاس مشترک بین دو کشور باشد.

اهداف اصلی این جلسه عبارت بود از: از تحکیم همکاری و رشد اقتصادی بین دو کشور، تبادل کارشناس و همکاری بین سازمان‌هایی که کار آن‌ها طراحی و خدمات مشورتی باشد. این

همکاری در زمینه‌های پتروشیمی، صنایع، بازرگانی، حمل و نقل و فنی بود. چنانکه گفته شد در این جلسه اولین مورد بحث شده در زمینه پتروشیمی بود و قرار شد کود شیمیایی از آمونیاک، سولفور و اسید فسفریک که توسط ایران تهیه می‌شد در زمینه‌ی همکاری دو کشور استفاده شود در ادامه قرار شده بود که در زمینه آمونیاک یک واحد مشترک ایجاد کنند و تحویل گوگرد توسط ایران تا سال ۱۳۵۱ ش. / ۱۹۷۲ م. در اقساط مناسب سالانه به هند فرستاده شود. در مورد اسید فسفریک نیز قرار شده بود قراردادی پنج ساله امضا شود. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۱۵۲) کمیته خواست که ایران با ارز فروش آمونیاک و سولفور و اسید فسفریک از هند لوازم و کالاهای مصرفی و موادی چون تجهیزات راه‌آهن و فولاد و ..... خریداری کند. در واقع این اقدام به نفع هند بود زیرا دیگر لازم به خروج ارز از کشورش نبود هند توافق کرد که به ایران در زمینه نساجی مشورت‌های فنی و کمک‌های مدیریتی کند تا بتوانند بهتر با یک دیگر در این زمینه همکاری کنند. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۱۵۲) (در زمینه بازرگانی قرار شد تسهیلاتی برای مسافرت بازرگانان به کشورهای یکدیگر فراهم کنند تا بهتر با بازارها آشنا و روابط خود را توسعه دهند و همچنین بین اتاق‌های بازرگانی رابطه‌ی نزدیک‌تری شکل بگیرد. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۱۲۹) این بخش جدید بود و نشان از اعتماد و تلاش دو کشور برای گسترش روابط بازرگانی با هم داشت. ایران قصد داشت تا با همکاری شرکت‌های راه‌آهن دو کشور، واگن وارد کند و کارخانجاتی برای بافندگی ایجاد کن. د این موارد تنها موضوعات پیشنهادی بودند که در این کمیسیون مطرح شد و قرار شد دو دولت با بررسی بیشتر به این موضوع بپردازند. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۱۲۹)

در زمینه حمل و نقل علاوه بر خرید واگن و تجهیزات راه‌آهن توسط ایران، هند اعلام کرد متخصصینی در این زمینه برای آشنایی کارکنان ایرانی به ایران می‌فرستد و تجربیات خود را به منظور تولید داخلی نیازمندی‌های راه‌آهن در اختیار ایران می‌گذارد (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۱۵۸) اگر در نظر داشته باشیم که ایران از نیمه ۱۳۳۶ ش. / ۱۹۵۷ م. به بعد وضعیت راه‌های تجاری خود با پاکستان از طریق راه‌آهن را توسعه بخشیده بود و در دهه چهل و پنجاه سعی می‌کرد که به پاکستان کمک فراوانی کند، به نوعی علت توجه هندوستان به ایران و تلاش برای حفظ روابط تجاری و گسترش آن

مشخص‌تر می‌شود این تلاش به حدی است که ایران افرادی را برای یادگیری در زمینه‌ی مهارت‌های فنی به هند می‌فرستد و قرار می‌شود دو دولت تسهیلات آموزشی در بخش خصوصی و دولتی را در اختیار دانشجویان و تعلیم‌گیرندگان قرار دهند. ایران سعی داشت ماهرانه با گرفتن تجهیزات راه‌آهن، راه خود را برای ارتباط با پاکستان هموار کند. یکی از اسناد نشان‌می‌دهد که ایران علاقه خود را در زمینه‌ی امور اداری و تعلیم کارگران ماهر در صنایع و مشاغل اعلام کرده و هند علاقه‌ی خود را در زمینه مهندسی کنترل کیفیت، نفت و پتروشیمی نشان می‌دهد. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۱۶۰) چهار ماه بعد اولین اجلاس هیئت کمیسیون مشترک ایران و هند در زمینه همکاری اقتصادی، بازرگانی و فنی در تهران برگزار شد. هیئت ایران به نمایندگی آقای علی‌نقی عالیخانی وزیر اقتصاد بود و هویت هند به نمایندگی وزیر امور خارجه آقای دینش سینگ در این جلسه شرکت کرد. همچنین هیئت‌هایی که از طرف ایران و هند آمده بودند شامل: گروه مشترک کار، کمیته‌ی پتروشیمی، کمیته صنایع، کمیته بازرگانی، کمیته حمل و نقل و کمیته همکاری فنی بود. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۱۲۴)

در ژوئن ۱۹۶۹ م. / خرداد ۱۳۴۸ ش. آمونیاک اولین موضوع جلسه تجاری میان دو کشور بود که اقدام به تأسیس سازمان مشترک برای تولید آمونیاک کرده بودند. زیرا هند از آمونیاک برای تهیه کود استفاده می‌کرد و قرار شد آمونیاک خریداری شده از ایران بررسی شود و فهرستی از کالا و خدمات را تهیه کنند. تا زمان ایجاد کارخانه مشترک ایران برای فروش آمونیاک به هند ایران تسهیلاتی ترتیب دهد که خریداران هندی آن را از بندر شاهپور تهیه کنند. همچنین قرار شد در سال ۱۹۷۰ م. مذاکراتی مبنی بر فروش گوگرد نیز صورت بگیرد ایران سعی در بررسی امکان ورود گوگرد به هند را داشت تا میزان تولید را بیشتر کند. در این راستا قرار شد در زمینه‌ی نفت و پتروشیمی توسعه مداوم همکاری بین دو دولت ایجاد شود. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۱۲۸) موضوع دیگر در این جلسات مساله روابط بانکی بود. قرار شده بود رؤسای بانک مرکزی ایران و رزو بانک هند در آینده با یکدیگر ملاقات کنند. هدف از این ملاقات همکاری بیشتر بین دو دولت و در صورت امکان نزدیک کردن اقتصادهای دو کشور به یکدیگر بود. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۱۲۹) شش ماه بعد جلسه کمیته تجارت میان دو کشور در دهلی‌نو برگزار شد. نماینده تیم ایران آقای جلیل مسعودی مدیرکل

تجارت خارجی و نماینده تیم هند آقای ک. اس. راگیپاتی دبیر مشترک، وزارت تجارت خارجی بود و ضمن پرداختن به پیگیری مسائل مطرح شده قبلی موضوعات جدیدی نیز مطرح شد.

افزایش صادرات یک میلیون پوند خرما و سیصد هزار پوند خشکبار به هند، وارد کردن چای، آهن، جو و فولاد از هند به ایران از اهم موارد بود. در مورد واردات به ایران تیم هند مطرح کرده می‌خواهد کیفیت چای صادراتی به ایران را بهبود بخشد. از دیگر موضوعات تثبیت خرید نهایی واگن توسط ایران بود (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۰۹۷) موضوعی که به‌شدت توسط برنامه و بودجه دنبال می‌شد. بدین ترتیب کمیته‌ای با عنوان "کمیته هماهنگ سازی ایران و هند" تشکیل شد که زمینه را برای دومین نشست وزیران کمیسیون مشترک ایران و هند در تاریخ ۲۰ تا ۲۵ بهمن ۱۳۴۸ ش. (۹ تا ۱۴ فوریه ۱۹۷۰ م) فراهم کند. این جلسه نیز در دهلی نو برگزار شد. نماینده ایران آقای جمشید اشرفی و نماینده هند آقای ک. ب. لال بود در این جلسه نیز گزارش‌هایی مربوط به انجام کارهای مطرح شده در جلسات قبلی اعلام شد و در بعضی موارد موضوعات جدید بود. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۰۸۴) اولین زمینه جدید برای گفت‌وگو در زمینه توسعه آب و نیرو بود که هدف همکاری بیشتر بین کشورها بود. ایران مطرح کرد که به‌محض اتمام کار کارخانه سیمان و آماده شدن آن مناقصه ایی در این زمینه ایجاد خواهد کرد که هند از این موضوع استقبال کرد. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۰۸۶) در زمینه‌ی صنایعی مانند ابزار دستی ماشین‌آلات، قطعات اتوماتیک که قرار شد بیشتر در اختیار بخش خصوصی باشد و دو دولت نسبت به این موضوع انعطاف برای همکاری نشان دادند و قرار شد ایران و هند در بخش‌های خصوصی و دولتی با سایر کشورهای دیگر همکاری کنند. هدف از این کار افزایش زمینه‌های همکاری در عرصه‌های صنعتی بود که تسهیلاتی برای واحدهای آن در نظر گرفته بودند که قرار بود این امکانات برای همکاری و رفع مشکلات صنعتی بین سازمان‌های خصوصی و دولتی باشد. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۰۸۶) همچنین قرار شد که یک کارخانه کاغذ مشترک بین دو دولت ایجاد شود. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۰۸۷)

بین شرکت صنایع ملی پتروشیمی ایران و شرکت کود هند قراردادی هفت ساله بسته شد. این قرارداد هفت ساله از سال ۱۹۷۲ و ۱۹۷۳ م (۳). / ۱۳۵۲ و ۱۳۵۱ ش. قابل اجرا بود در این قرارداد هند می‌خواست

از ایران یک میلیون آمونیاک و ۴۵ هزار تن اسید فسفریک بخرد و ایران می‌خواست که آن را از طریق تانکرهای نفتی انتقال دهد. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵ ، ۰۰۸۸) دومین نشست کمیسیون مشترک همکاری‌های اقتصادی، تجاری و فنی ایران و هند سال ۱۹۷۰ م (۲۵ تا ۲۷ بهمن ۱۳۴۸ ش) در دهلی برگزار شد. این جلسه تأکید بر مفاد قبلی توافق نامه بود و روندی که طی آن این همکاری باید پیش برود، گروه مشترک کار ایران و هند در مورد پروژه آهن اسفنجی، گزارش سازمان یونید و (۴) مورد مطالعه قرار دادند تا ببینند این پروژه قابلیت اجرا دارد به همین دلیل قرار شد تیم هند در دسترس بودن سنگ معدن، قیمت تقریبی آن و بندری که سنگ آهن را حمل می‌کند به کمیته تجارت اطلاع بدهند، کمیته نیز در صورت مناسب بودن زمینه مذاکره را برای دو طرف ایجاد کند. دولت هند همکاری بیشتری در زمینه پتروشیمی تقاضا کرد ایران نیز اعلام کرد اطلاعات مربوط به پتاسیم که از دریاچه رازی به دست می‌آورد در اختیار دولت هند قرار خواهد داد و قراردادی پنج ساله در زمینه خرید واگن بسته شد. در این جلسه همچنین قرار شد جلسه‌ای برای گفتگو در رابطه با نفت و مواد شیمیایی تا قبل از ماه مه ۱۹۷۰ م. / اردیبهشت ۱۳۴۹ ش. برگزار شود. از پیشنهادهای جالب کمیسیون این بود که گروهی از کارشناسان ایرانی و هندی به بررسی فنون آزادسازی تجارت که در طی مذاکرات به تجارت منطقه‌ای (ECAFE) تبدیل شده بود بپردازند، تا به گسترش تجارت متقابل بین دو کشور کمک کنند (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵ ، ۰۰۸۳ _ ۰۰۸۰) پایان این دوره از مذاکرات لزوم پرداختن به تجارت آزاد بود که قرار شد با همکاری بین المللی من جمله اروپا با محوریت ایران و هند انجام شود و از طریق همه راه‌های ترانزیتی جاده‌ای، دریایی و ریلی مورد نظر قرار بگیرد. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵ ، ۰۰۸۳ _ ۰۰۸۰) در سال ۱۳۴۹ ش. / ۱۹۷۰ م. بعد از پایان جلسه کمیسیون، آقای چاوان وزیر مشاور وزارت نفت هند برای مذاکره مبادلات نفتی و انجام توافقی‌هایی در این زمینه به ایران آمد و توافقنامه‌ای در این زمینه بسته شده مدت آن هفت سال بود و قرار شد به ارزش هزار میلیون تومان از ایران کالاهای مختلف از جمله کود شیمیایی و پتروشیمی به هند ارسال شود. (روابط خارجی ایران، ۱۳۴۹ : ۱۴۹)

نتیجه این رشد تراز بازرگانی ایران و هند بود

تراز مبادلات بازرگانی ایران و هند از ۱۹۶۴-۹۱۶۷

سال	صادرات هند به ایران صد هزار روپیه	واردات هند از ایران (صد هزار روپیه)
۱۹۶۴-۶۵	۴۸۵	۲۹۰۲
۱۹۶۵-۶۶	۵۹۵	۳۴۰۸
۱۹۶۶-۶۷	۹۳۳	۲۸۹۰

برگرفته از (دستمالچی، ۱۳۹۳،)

در پایان این بخش باید در نظر داشت در حقیقت دهه ۱۹۵۰ م. نقطه عطفی در تاریخ اقتصادی هند است و این کشور به سرعت روی به سرمایه‌گذاری خارجی آورده و نهرو کمیسیون برنامه ریزی ملی را بر پا کرده و هدف را به افزایش تولیدات کشاورزی قرار داده بود که نتیجه آن افزایش بیست درصدی تولیدات کشاورزی طی پنج سال بود (اسپیر، ۱۳۸۷ : ۳۴۸) در نظر داشته باشیم که بعد از سقوط دولت مصدق و بستن قرارداد کنسرسیوم برنامه چهارم توسعه به امید بالا رفتن در آمد نفت آغاز شد و برای توسعه عملیات‌های زیربنایی صنعت و کشاورزی حکومت پهلوی در دهه چهل برنامه ریزی کرده بود (آوری، ۱۳۸۸ : ۱۷۳-۱۷۵)

روابط تجاری و اقتصادی ایران و هند در دهه ۱۳۵۰ ش. / ۱۹۷۰ م.

دهه پنجاه شمسی / هفتاد میلادی عصر جدیدی از ارتباط بین دو کشور بود در ابتدا دهه شاه به دلیل جنگ بین پاکستان و هند نگران تأثیر منفی آن بر روی روابط دو کشور بود. در سال‌های بعد این دهه کمیسیون بازرگانی بین دو کشور رونق گرفت برنامه‌های آن به خوبی اجرا می‌شد ایندیراگاندی نخست‌وزیر هند از ایران و اتاق‌های بازرگانی آن دیدن کرد. بعد از آن امیرعباس هویدا نخست‌وزیر وقت ایران از هند دیدن کرد. (علی بابایی، ۱۳۷۵ : ۶۴۴) در فروردین ۱۳۵۱ ش. / مارس ۱۹۷۲ م. هیئتی از طرف هند برای مذاکره درباره بستن موافقت‌نامه‌ی بازرگانی به ایران سفر کردند که موفق به بستن موافقت‌نامه‌ای در زمینه‌ی صنایع و معادن شدند. (روابط خارجی ایران، ۱۳۵۱ : ۱۳۷) در تاریخ ۳۱ دسامبر ۱۹۷۳ م. ۲۶٪ آذر ۱۳۵۲ ش اعلامیه‌ی از طرف جمهوری هند صادر شد و به ایران اطلاع داد که قصد

دارد با اروپا ارتباط تجاری و اقتصادی داشته باشد قرار بود کالاهایی مانند چای، فلفل سیاه، هل خورد شده و چرمی شبیه ی چرم گاو بود به اروپا ارسال شود در این اعلامیه هند درخواست کرده بود که قراردادهای محرمانه سه‌گانه را ایجاد کنند تا منافع هند حفظ شود. (ساکما، ۲۴۵ / ۰۰۰۶۹۸، ۰۰۳۰، ۰۰۲۶ -) سومین جلسه‌ی کمیسیون مشترک ایران و هند در زمینه اقتصادی، بازرگانی و فنی در یازدهم تا چهاردهم دی ماه سال ۱۳۵۲ ش. تشکیل شد. در این جلسه هدف ایجاد رویکردهای جدید در عرصه‌ی ارتباط بود این مساله که تغییراتی در قابلیت صادرات و واردات در عرصه‌ی حمل و نقل ایجاد کنند و توافق‌نامه‌هایی با ماهیت زمان طولانی بین دو کشور منعقد شود. (ساکما، ۲۴۵ / ۰۰۲۸۶۷، ۰۰۵۵ - ۰۰۵۲) این جلسه حول محور کالاهای مورد علاقه دو کشور مانند نفت، آهن، فولاد، تجهیزات انتقال توزیع برق، آنگوزه، خرما، میوه‌های خشک، چای و غیره چرخید. (ساکما، ۲۴۵ / ۰۰۲۸۶۷، ۰۰۵۲، ۰۰۵۲) کمیسیون می‌خواست پتانسیل زمینه‌های مختلف دیگر را برای ایجاد، صادرات و واردات بررسی کند کالاهای خاصی مثل: الیاف، نخ‌های مصنوعی، مس، روی، مقوا، کاغذ، آجر نسوز، مواد رنگی مورد نظر بود. (ساکما، ۲۴۵ / ۰۰۲۸۶۷، ۰۰۵۳، ۰۰۵۲)

از پیشنهادهای کمیسیون ایجاد آژانس‌های بازرگانی و دولتی برای کالاها بود تا بهتر بتواند به آن‌ها تسهیلات بدهند و قراردادهای طولانی مدت صورت بگیرد، خدمات بین کشورها ارتقا پیدا کند. بانکداری، بیمه و تسهیلات مالی در قراردادهای تجاری فصلی جداگانه برای ارتقا بهتر این بخش‌ها اختصاص دهند. (ساکما، ۲۴۵ / ۰۰۲۸۶۷، ۰۰۵۳، ۰۰۵۳) توسعه‌ی ارتباط بانکی، تبادل اطلاعاتی بین بانک مرکزی و رزرو بانک هند صورت گرفت. اقدام دیگری که در توافقنامه ایجاد شد، ارتقا بازارها و محصولات بود که کمیته پیشنهاد کرد برای همکاری بهتر بین سازمان‌های طراحی و استاندارد کشورها مهندسان و مشاوران تبادل اطلاعات کنند. (ساکما، ۲۴۵ / ۰۰۲۸۶۷، ۰۰۵۳، ۰۰۵۳) در زمینه‌ی حمل و نقل مشکلاتی بود که کمیته قول داد برای حل مشکلات و مطالعه راجع به آن‌ها، بازدیدهایی بین دو کشور ادامه پیدا کند. از دیگر پیشنهادهای کمیته این بود گروهی از متخصصان به بررسی اقدامات آزادسازی تجارت بپردازند و در صورت انجام آن به گسترش آن بپردازد. (ساکما، ۲۴۵ / ۰۰۲۸۶۷، ۰۰۵۴، ۰۰۵۴) در آخر برای قراردادهای جدید و طولانی لازم به بررسی و زمان بود برای همین این توافق‌نامه شش‌ماه

دیگر تمدید شد. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۰۵۵) در زمینه‌ی پتروشیمی هند مطرح کرد که کارخانه‌ی مربوط به آمونیاک ایجاد شود و خواست که صادرات از طریق شرکت شاهپور صورت بگیرد، درباره‌ی اسید فسفریک، گوگرد، حمل و نقل فسفات راک و مواد اولیه پتروشیمی به گفت‌وگو پرداختند. درباره‌ی قیمت نفت خام که از پالایشگاه مدرس به هند صادر می‌شد نیز گفت‌وگو کردند. در آن بحث‌ها هند اعلام کرد پالایشگاه مشترکی با ظرفیت ۵۰۰ هزار bpd تشکیل شود و برای صادرات مواد این پالایشگاه با ژاپن، آلمان غربی و آمریکا توافق گردد. در حقیقت آنچه در دهه پنجاه دنبال می‌شد نتیجه اقدامات سال‌های ۱۳۴۸ و ۱۳۴۹ شمسی بود.

در تاریخ ۸ تا ۱۲ اردیبهشت ۱۳۵۳ ش. (۲۸ آوریل تا ۲ می ۱۹۷۴ م.) از ایندیرا گاندی برای بازدید به ایران دعوت به عمل آمد. او از ایران بازدید کرد. هردو کشور از این بازدید و تفاهم نامه ابراز مسرت کردند. در حین بازدید تفاهم نامه‌ایی بین دو کشور بر هفت ماده تنظیم و به امضا دو کشور درآمد. در این تفاهم‌نامه به توسعه تجارت معدن سنگ با ظرفیت بیشتر اشاره شد. هند از اینکه ایران که در آن سال‌ها به‌واسطه نفت اوضاع مالی بهتری داشت و تسهیلات مالی را بر عهده می‌گرفت ابراز خوشحالی می‌کرد. قرار شد هند ظرفیت تولید خود را در زمینه‌ی تولید سیمان، محصولات فولادی، ریل‌ها، چاپ‌کاغذ و مواد شیمیایی بیشتر کند و یک خط حمل و نقل مشترک در آینده بین کشورها ایجاد کنند. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۰۵۹ - ۰۰۶۳) چهار ماه بعد موافقت نامه‌ی تجاری بین ایران و هند درباره اجناس صادراتی ایران امضا شد. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۰۴۴ - ۰۰۲۷) مورد اول این موافقت‌نامه تجاری به صادرات کالاهایی که ایران به هند می‌فرستاد می‌پرداخت، کالایی مثل: گل محمدی، صمغ، گیاهان دارویی، خرما، میوه خشک (خشکبار) و آنگوزه اشاره می‌کند این قراردادها کوتاه مدت بود و به مدت یکسال نوشته شده بود و مقدار بعضی کالاها را مشخص کرده بودند. خشکبار: ۱,۴۰۳,۰۰۰ پوند، خرما: ۳۰۰,۰۰۰ پوند، آنگوزه: ۲۰۰,۰۰۰ پوند و سایر کالاها ۹۷,۰۰۰ پوند، برای صادرات آماده شود. در بند بعدی به واردات کالاها به ایران می‌پردازد کالاهایی مثل: چای، ماشین، موز، ماشین‌آلات، کالاهای مهندسی فولاد و آهن که دولت هند اعلام کرد ورود آنان را تسهیل می‌بخشد. همچنین به بررسی مشکلات پیش‌بینی شده توسط صادرکنندگان ایرانی در مورد صدور خرما، خارک، آنگوزه، میوه

خشک می‌پرداخت. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۰۴۴ - ۰۰۲۷) در ادامه همین توافقنامه هند نام‌هایی در رابطه با موافقت‌نامه‌ی تجاری برای واردات کالا به ایران فرستاد و در آن تاریخ تحویل کالاهایی را اعلام کرد، مفاد قرارداد: واردات شکر، سیمان و ریل به ایران بود که تاریخ تحویل آن به ایران طی سال‌های ۱۳۵۶-۱۳۵۳ ش. / ۱۹۷۴ - ۱۹۷۷ م. مطرح شده و مقدار این کالاها مشخص شده بود. قرار شد ملاقاتی بین نمایندگان کشورها صورت بگیرد. بعد از اتمام توافقنامه دولت هند اعلام کرد که مایل است سالانه ۲۵۰۰۰ تن برنج باسماتی ایران را تأمین کنند. در این قرارداد تأکید شد که کالاهای فاسد شدنی و ضروری بدون تأخیر حمل شود و خصوصاً صادرات آنغوزه که سریعاً از بنادر ترخیص شود. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۰۴۴ - ۰۰۴۳) سه ماه بعد جلساتی بین آقای مهدوی وزیر بازرگانی ایران با هیئت بازدیدکننده هند صورت گرفت که به‌طور خلاصه به موارد زیر پرداختند: پروژه سنگ‌آهن کودرماک (۵) نفت خام، پروژه آلومین، مجتمع آسم پاتر، کارخانه کود، ایستگاه‌های برق در ایران، شرکت حمل و نقل مشترک که تشکیل این شرکت مورد توجه قرار گرفت و قرار شد در زمان مناسب الزامات و برنامه‌های مالی آن ارائه شود. نامه‌ی تفاهم در مورد درخواست هند برای اعمال دو و نیم درصد نرخ سود وام پروژه کودرماک از طرف هر دو کشور مورد توافق قرار گرفت تا هر دو بتواند از مزایا و امتیاز مربوط به آن بهره ببرند. (ساکما، ۰۰۰۶۹۸ / ۲۴۵، ۰۰۶۹ - ۰۰۶۶)

در ۳ اردیبهشت ۱۳۵۴ ش. / ۲۳ آوریل ۱۹۷۵ م. یادداشت تفاهمی بین ایران و هند در پنج بند امضا شد که در آن به تفاهم ایران و هند در مورد سنگ آهن کودرماک و شرکت صنایع فولاد ایران و اداره فولاد هند اشاره می‌کرد و در بند آخر آن ایران به هند پیشنهاد همکاری در پروژه‌ی کاغذ، آلومینیم و کود را داد. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۰۲۳ - ۰۰۲۲) پنج ماه بعد وزیر بازرگانی هند بیانیه‌ی ایی صادر و آن را به ایران فرستاد و از رشد روابط میان دو کشور ابراز خوشحالی کرد. چهارمین کمیسیون همکاری اقتصادی، بازرگانی و فنی در ۸ تا ۱۰ آبان سال ۱۳۵۴ ش. (۳۰ اکتبر تا ۱ نوامبر ۱۹۷۵ م.) در تهران برگزار شد. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵، ۰۰۱۹ - ۰۰۱۷) مفاد قراردادهای قبلی دوباره تمدید شد و هر دو کشور از پیشرفت روابطشان ابراز خرسندی کردند قرار شد. گزارشی از نماینده هند در مورد واردات کالاهای طی سال‌های ۱۹۷۴-۱۹۷۳ م. / ۱۳۵۲ - ۱۳۵۳ ش. که رشد ۹۸ درصدی داشت، ارائه شد.

رهبر تیم هند در این جلسه خواستار ارائه تنوعات بیشتر در عرصه تجارت بود و در این خصوص کشور هند در تولیدات خود تنوعات ایجاد کرد که گزارشی در رابطه با این موضوع و تحولات اقتصادی ارائه داد. در ادامه اشاره به عوامل مثبت رشد تجارت کرد و رابطه دوستانه بین دو کشور الگوی تجارت سنتی بوده و همچنین مجاورت جغرافیایی، مزایای و تمایل شدید هر دو طرف برای گسترش و تنوع سازی تجارت را علت‌های پیشرفت بیشتری بین دو کشور دانست. در این جلسه مطرح شد قراردادهای طولانی مدت بین دو کشور امضا شود مخصوصاً در زمینه‌ی تهیه‌ی شکر، سیمان و ریل که در حجم وسیع‌تر بین دو کشور صورت بگیرد. (ساکما، ۰۰۲۸۶۷ / ۲۴۵ ، ۰۰۱۹ _ ۰۰۱۷)

در ۲۱ اردیبهشت ۱۳۵۵ ش. (۱۱ می ۱۹۷۶ م.) در جلسه فی ما بین مشخص شد پروژه کودرماک به نقطه‌ی عطف خود رسیده که باعث رضایت دو طرف شد. (ساکما، ۰۰۰۶۹۸ / ۲۴۵ ، ۰۰۶۲ _ ۰۰۵۵) در آخر ایران اعلام کرد که می‌خواهد در بخش شرکت‌های خصوصی هند سرمایه‌گذاری کند که بسیار مورد استقبال واقع شد. (ساکما، ۰۰۰۶۹۸ / ۲۴۵ ، ۰۰۶۲ _ ۰۰۵۵) در آخرین سال‌های حکومت شاهنشاهی پهلوی در تاریخ ده تا چهارده می ۱۹۷۶ م. (۲۰ تا ۲۴ اردیبهشت ۱۳۵۵ ش.) جامعه مشترک هند و ایران گفتگوهایی درباره‌ی روابط اقتصادی خود داشت در این سند ابتدا به بازدید امیرعباس هویدا که به دعوت ایندیرا گاندی از هند بود پرداخته شده‌است. او در این بازدید او از مکان‌های تاریخی و فرهنگی هند بازدید کرد و قرار شد دیداری بین وزیران امور خارجه و دارایی دو کشور صورت بگیرد. بعد به موضوعات دوجانبه از جمله نگرانی‌های منطقه‌ای و بین‌المللی و دیدگاه‌های خود را در این مورد بیان کردند. دو کشور در مسائل بین‌الملل بر صلح جهانی و با اصول منشور سازمان ملل متحد تأکید کردند. (ساکما، ۰۰۰۶۹۸ / ۲۴۵ ، ۰۰۵۵ _ ۰۰۵۱) همچنین مسائل مربوط به اقیانوس هند، خلیج فارس و تنگه هرمز که آبراه‌های مهم تجاری برای دو کشور و منطقه بودند نیز مورد بحث و نظر قرار گرفتند. (ساکما، ۰۰۰۶۹۸ / ۲۴۵ ، ۰۰۵۵ _ ۰۰۵۱) در آخر هند بازگشایی خطوط ریلی بین خود و پاکستان را مطرح کرد و از سرگیری مجدد پروازها و جاده‌ها برای روابط دیپلماتیک بین کشورها و عادی سازی روابط بین این دو کشور، ایران را از این موضوع مطلع ساخت و ایران از این موضوع ابراز خرسندی کرد که در آینده روابط اقتصادی بین این سه کشور صورت بگیرد و به تسهیل روابط بین کشورهای

منطقه منجر شود. در پایان نیز ایران نخست‌وزیر هند را به ایران دعوت کرد. (ساکما، ۰۰۰۶۹۸ / ۲۴۵ ، ۰۰۵۵ - ۰۰۵۱)

نتایج تحقیق

تجارت قدیمی و پرسابقه میان ایران و هند که تا پیش از آغاز حکومت پهلوی به صورت خاندانی و تجارت خانهای در اقلام خوراکی و پوشاک ادامه یافته بود با آغاز عصر پهلوی وارد مرحله جدیدی شد نظارت دولتی برای دوره کوتاهی رونق و تنوع تجارت را بیشتر کرد اما جنگ دوم جهانی و سپس استقلال هند و تأسیس پاکستان برای دهه‌ی بیست شمسی، چهل میلادی دوره‌ای از رکود اقتصادی میان ایران و هند را رقم زد. در دهه سی شمسی / پنجاه میلادی ساده‌ترین نوع تجارت میان ایران و هند در جریان بود در حقیقت همان تجارت اقلام خوراکی و پوشاک در قالب تجارت دولتی دنبال می‌شد و البته نشانه‌هایی از گسترش روابط اقتصادی در آن دیده می‌شد. اما در دهه چهل شمسی / شصت میلادی دهه بیشترین تمرکز دولت هند علاوه بر ورود مواد غذایی وارد کردن مواد شیمیایی و صنعتی بود با توجه تأکید دولت هند بر کود شیمیایی و ماده اولیه آن یعنی آمونیاک این گونه به نظر می‌رسد که دولت هند قصد داشت کشاورزی که در آن سال‌ها بر آن تأکید زیادی داشت در جهت توسعه تجارت با ایران بهبود بخشد. ایران نیز به وارد کردن کالاهای نظیر وسایل یدکی ماشین‌آلات چیت‌سازی، لوازم کمکی راه‌آهن، یدکی‌های از وسایل خودرو، موتورهای دیزلی و ساعت‌های زنگدار، آهن، فولاد و شمش درصدد بود که بتواند وضعیت صنعت را بهبود بخشد و زمینه‌ایی برای تولید گسترده کالاها در ایران فراهم کند. اما آنچه که بیشتر حائز اهمیت است گسترش سفرهای مقامات اقتصادی و سیاسی دو کشور بود که ابتدا در سطح وزرا و سپس در دهه ۱۳۵۰ شمسی به سطح نخست وزیران رسید. همچنین برگزاری اجلاس‌های متعدد اقتصادی در این دوره، تصمیم به ایجاد دوره‌های آموزشی صنعتی، تجاری و توسعه همکاری‌های بانکی از جمله بارزترین رخدادهای تجاری میان دو کشور بود. در دهه پنجاه شمسی / هفتاد میلادی چنان که گفته شد سفرهای مقامات دولتی در سطح بالاتری انجام شد و علاوه بر آن که صادرات و واردات بین دو کشور همچنان ادامه داشت دو دولت برنامه‌های بلند مدتی در زمینه‌ی همکاری برای ایجاد کارخانه‌های مشترک و انجام پروژه‌های

سرمایه‌گذاری انجام دادند و قصد داشتند همکاری خود را در زمینه‌ی منطقه‌ی و فرا منطقه‌ای گسترش دهند و با کشورهای اروپایی همکاری، داد و ستد بیشتری داشته باشند. از برنامه دو دولت این بود که امنیت را در حاشیه اقیانوس آرام ایجاد و حفظ کنند به نظر می‌رسد در دهه پنجاه هر دو کشور سعی داشتند از سیطره اقتصادی ابرقدرت‌ها بیرون بیایند. اما تحولات منطقه‌ای، کودتا در افغانستان و پاکستان و سپس تحولات ایران روند دیگری از روابط اقتصادی ایران و هند را رقم زد.

پی‌نوشت:

۱. جبهه بندی جهان در فاصله سالهای ۱۹۴۵ تا ۱۹۹۱ میلادی بین دو قطب شرق و غرب در زمینه‌های متعددی تأثیری مهم بر جهان گذاشت یکی از عرصه‌های رقابت دو قدرت در زمینه اقتصادی بود کمک‌های مالی و تجاری ابرقدرت‌ها به کشورهای همراه زمینه را برای جذب آنها به سمت یکی از دو قطب فراهم می‌کرد (آرمستو، ۱۳۹۳: ۸۵۴).

۲. به عنوان مثال نگاه کنید به جملات ایوب خان رئیس جمهور پاکستان در نوامبر ۱۹۶۲ خطاب به پارلمان آمریکا گفته بود " پاکستان با دو خطر روبرو است امپریالیزم هندو و کمونیزم بین الملل " و خاطر نشان کرده بود که پاکستان به دوست بیشتر نیاز دارد و ممکن است در این بازی‌ها جبهه سیاسی خود را عوض کند این مساله استفاده از ترس دو ابرقدرت برای تغییر سو گیری های سیاسی به سمت شوروی یا آمریکا بازی سیاسی بود که ایران و هند و پاکستان در این برهه زمانی از ان استفاده زیادی می‌کردند برای اطلاعات بیشتر نگاه کنید به (بورک، ۱۳۷۷: ۳۱۳).

۳. سال ۱۹۷۳ سازمان کشورهای صادر کننده نفت (اوپک) قیمت نفت را بالا برده و دنیا دچار بحران شد و ایران از نظر رهبری مساله قیمت نفت مهم‌ترین کشور خاورمیانه به حساب می‌آمد همین مساله شاه را ترغیب می‌کرد برای مساله نفت به دنبال همکاری‌های منطقه‌ای و آسیایی باشد برای اطلاعات بیشتر نگاه کنید به (درینیک، ۱۳۶۸: ۴۴۳).

۴. یونیدو یا سازمان توسعه صنعتی ملل متحد یک سازمان تخصصی سازمان ملل متحد است که مقر آن در وین است. هدف اصلی این سازمان ارتقاء و تسریع توسعه صنعتی در کشورهای در حال توسعه یا اقتصادهای در حال گذار و توسعه روابط صنعتی بین‌المللی است.

۵. یک شرکت دولتی که دفتر مرکزی و فعالیت‌های اداری آن در بنگلور است و دارای سنگ آهن در کودرماک است و زیر نظر وزارت فولاد دولت هند است و یکی از بزرگترین معادن سنگ آهن در جهان است که در سال ۲۰۰۶ تعطیل شد.

منابع و مطالعات:

الف: اسناد

۱. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۲۴۰-۱۳۲۲۲۰ ، ۲۴۰-۰۹۳۱۹۲ ، ۲۴۵-۰۰۰۶۹۸ ، ۰۰۰۲۸۶۷-۲۴۵ ، ۳۱۰-۰۲۵۷۶۳

ب: کتاب‌ها

الهی، همایون (۱۳۶۹). اهمیت استراتژیکی ایران در جنگ جهانی دوم، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی اسپیر، پرسپوال (۱۳۸۷). تاریخ هند. جلد دوم، ترجمه: همایون صنعتی‌زاده، قم: نشر ادیان. آرمستو، فیلیپه فرناندس (۱۳۹۳)، تاریخ جهان، شهربانو صارمی، تهران: ققنوس. آوری، پیتر (۱۳۹۰). تاریخ ایران از مجموعه تاریخ کمبریج دفتر دوم از جلد هفتم از رضا شاه تا انقلاب اسلامی، ترجمه: مرتضی ثاقب فر، تهران: جامی.

باومن، لاری، و، کلارک، یان، (۱۳۶۹)، اقیانوس هند در سیاست جهانی، چاپ اول، همایون الهی: نشر قومس بورک، س. م، لارنس زایرینگ (۱۳۷۷). تاریخ روابط خارجی پاکستان، ترجمه: ایرج وفايي، تهران: انتشارات کویر.

جمال‌زاده، سید محمدعلی (۱۳۸۴). گنج شایگان اوضاع اقتصادی ایران، تهران: انتشارات سخن حکمت، علی اصغر (۱۳۳۷) ، سرزمین هند بررسی تاریخی، اجتماعی، سیاسی، ادبی هندوستان از ادوار باستانی تا عصر حاضر، تهران: دانشگاه تهران.

دستمالچی، اصغر (۱۳۹۳)، تاریخ روابط ایران و هند از استقلال هند تا انقلاب اسلامی، تهران: اداره نشر وزارت امور خارجه.

درینیک، ژان پیر (۱۳۶۸). خاورمیانه در قرن بیستم، فرنگیس اردلان، تهران: انتشارات جاویدان. روابط خارجی ایران، (۱۳۴۹)، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.

روابط خارجی ایران (۱۳۵۱)، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.

عیسوی، چارلز (۱۳۶۸). تاریخ اقتصادی خاورمیانه و شمال آفریقا ۱۸۰۰-۱۹۸۰ ، ترجمه عبدالله کوثری، تهران: پایپروس.

فوران، جان (۱۳۹۴) ، مقاومت شکننده تاریخ تحولات ایران، چاپ پانزدهم، احمد تدین، تهران: رسا کی کیم، کو (۱۳۷۲). تاریخ جنوب شرقی، جنوب و شرق آسیا مقاله‌ها و اسناد. ترجمه: علی درویش، مشهد: آستان قدس رضوی.

مروارید، یونس (۱۳۷۷)، از مشروطه تا جمهوری نگاهی به ادوار مجالس قانون گذاری در دوران مشروطیت، جلد سوم، تهران: نشر اوحدی.
نشریه اداره اطلاعات هنر و تهران، (۱۳۳۶)، نظری به هند نوین و روابط آن با ایران، تهران: چاپخانه راستی.

مقاله‌ها:

شیبیری، مریم، صدیقه آقایی (۱۳۹۹)، "وضعیت اقتصادی و تجاری میرجاوه در عصر پهلوی دوم"، پژوهش‌های تاریخی، سال دوازدهم شماره دوم تابستان، اصفهان، صص ۷۱ - ۸۶.
شیبیری، مریم، لیلا مرادی (۱۳۹۷) "نگاهی به توسعه برنامه راه آهن شرق ایران به پاکستان"، تاریخ روابط خارجی، سال نهم، ش ۷۶، صص ۱۵-۱.

